

“EB” (⌘) İDEOGRAMININ MİMARİDE KULLANILMASI VE BEYŞEHİR EŞREFOĞLU CAMİSİ ÖRNEĞİ

Rıdvan ÖZTÜRK*

Geliş Tarihi: Mayıs, 2017

Kabul Tarihi: Eylül, 2017

Öz

1299'da yaptırıldığı genel kabul gören Eşrefoğlu Camisi, kültürel devamlılığı yansıtan en güzel örneklerdendir. Eşrefoğlu Camisinin kubbesinde ilk bakışta geometrik bir motif olarak görünen, dikkatli bakıldığında ise kendisine özgü ifadesi olan bazı motifler bulunmaktadır. Araştırmacılar bu motifleri “ok ucu”, “baklava”, “kollu yıldız” gibi adlarla ifade etmişlerse de bu motiflerle Türklerin ilk kullandığı Köktürk alfabesinin harflerinden (⌘) “eb / be” harfi arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. “eb / be” harfi; (↓) “wq / qw”, (D) “ya / ay” vb. harfler gibi resmedilme esasına dayalı ideogram olarak kabul görmektedir. “Ok, yay, süngü” gibi nesnelere sembolleştirilerek alfabede “k”, “y”, “s” harflerini karşılması gibi, “eb” yani “ev” kelimesi de “b” harfini karşılmasıdır.

Harf aşamasından önce ideogram veya damga olarak kullanıldığı süreçte “eb” ideogramının hangi nesneyi, fikri veya kavramı ifade ettiği hususunda, özellikle bazı dinî mimaride kullanılmış olması, bize ipucu vermektedir.

Anahtar Sözcükler: “eb” (⌘) ideogramı, Eşrefoğlu Camisi, Türk kültürü, alfabe, motif.

THE USAGE (EB) (⌘) IDEOGRAM IN ARCHITECTURE AND EXAMPLE OF BEYŞEHİR EŞREFOĞLU MOSQUE

Abstract

Eşrefoğlu Mosque, largely accepted that has been built in 1299, is one of the best examples of reflecting cultural continuity. There are some motifs in the dome of Eşrefoğlu Mosque shown as a geometrical motif at first look, although they have their own expression in scrutiny. However researchers express these motifs as "arrowhead", "baklava", "star with arm" etc.; the similarity between these motifs and letter (⌘) "eb / be", which has used firstly by Turks from Köktürk alphabet letters, is remarkable. “eb / be” letter is accepted ideogram as (↓) “wq / qw”, (D) “ya / ay” etc. letters which are based on being portrayed. As "arrow", "bow", "bayonet" objects' match with "k", "y", "s" letters in alphabet by being symbolised; word "eb" means “house” is also matches with "b" letter.

Before becoming a letter, during the process of its use as an "ideogram" or a "stamp", its use, especially in religious architecture, gives us a clue in terms of which object, idea or concept of "eb" ideogram verbalises.

Keywords: “eb” (⌘) ideogram, Eşrefoğlu Mosque, Turkish culture, alphabet, motif.

* Yrd. Doç. Dr.; Necmettin Erbakan Üni. Sosyal ve Beşeri Bilimler Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl. ridvanozturk1961@gmail.com.

1. Giriş

1.1. Eşrefoğlu Beyliği ve Eşrefoğlu Camisi Hakkında

Eşrefoğlu Beyliği, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu Devleti'nin son devirlerine doğru, önce Beyşehir ve Seydişehir taraflarında, daha sonra genişlemek suretiyle Akşehir, Ilgın ve Bolvadin taraflarında hüküm sürmüştür. Beylik, ilk zamanlarında genişleme istidadı göstermiş, beyliğin kurucusu Seyfeddin Halil (Süleyman) Bey, Anadolu Selçuklu Devleti'nin payitahtı Konya'da "Sultan Naibliği"ne gelecek kadar etkili olmuştur. Ancak İlhanlıların Anadolu'ya hâkim olmaları ve Anadolu beyleri üzerinde otoritelerini sağlamlaştırma faaliyetleri çerçevesinde, Eşrefoğlu Beyi II. Süleyman Şah 1326 yılında İlhanlı valisi Toktamış tarafından öldürülerek kırk yıl kadar süren beyliğe son verilmiştir (Uzunçarşılı, 1991: 58; Merçil, 1991: 295).

Eşrefoğlu Beyliği'nin merkezi olan Beyşehir'de bulunan Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisi; genel kabule göre 1299 yılında Eşrefoğlu Seyfeddin Halil (Süleyman) Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Eser, birçok mimari özelliği ile ilgi çekici olup, hem Selçuklu Dönemi ulu camilerinin özelliklerini hem de Semerkant ve Buhara gibi Türkistan şehirlerindeki ağaç direkli camilerin özelliklerini yansıtmaktadır.

Eşrefoğlu Beyliği'ne ait Süleyman Bey Külliyesi'ne bir itibar eseri olarak bakmak gerekmektedir. Zira siyasi anlamdaki var olmanın en güzel göstergelerinden biri de, muhkem binalar inşa etmek olmalıdır. Eşrefoğlu Süleyman Bey'in adı geçen külliyenin banisi olması hasebiyle, bu kadar abidevi ölçülere haiz bulunan bir eser ismarlaması gayet onurlu bir durumdur.

diyen Çaycı (2008), eserin beylik için bir itibar eseri olduğunu vurgulayıp, Selçuklu payitahtındaki Sahip Ata Külliyesi'nin bu külliyenin prototipi durumunda olduğunu belirtmiştir (s. 141, 143).

1.2. Eşrefoğlu Camisinin Mihrabönü Kubbesi İşlemeleri

Mihrabın önüne kubbe yerleştirilmesi fikri ile cami aksının belirgin hâle getirilmesi Hindistan'dan Mısır'a kadar Türk egemenlik alanlarındaki camilerin belirgin bir özelliğidir. (Kuban, 2014: 157). İlk örneği, İsfahan Mescid-i Cuma'sında bulunan ve Büyük Selçuklular Dönemi'nde yapılan Melikşah Kubbesi'dir (1080). Mihrabönü kubbeleri evrimini, özellikle Anadolu sahasında tamamlamış, Manisa Ulu Camisi'ndeki (1376) son örneğinden sonra yerini Osmanlı merkezî kubbelerine devretmiştir (Sözen-Tanyeli, 2015: 208). Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisi, mihrabönü kubbesi olan camilerin en önemlilerinden birisi sayılmaktadır. Bu

caminin mihrabönü kubbesindeki bezemeler de sonraki dönem kubbe süslemelerinden farklıdır. Geometrik desenlerin öne çıktığı bezemeler hakkında şu tanımlamalar yapılmıştır:

Tepedeki rozete kadar olan kavisli geniş yüzey, bu mozaik çini parçalarının zikzakvari uzantılarıyla teşkil edilen iç içe altı kollu yıldız ve bunu çeviren daha büyük on iki kollu yıldız kompozisyonu ile tezyin edilmiştir. Kolların uzantıları tepelerde kesişerek baklava dilimi yaparlar. Aradaki boşluklarda yine tepe uçlarıyla birleşen çiftli baklavalara dikkati çeker. Kubbenin tepe ortasına beş kollu yıldız ve yazıların yuvarlak bir rozet konulmuş içlerine de yıldız ve gülbezeler serpiştirilmiştir. Kollarla dış çerçeve arasındaki boşluklara hak edilen kufi yazıların uçları rumi yapılarla nihayetlendirilir. Burada Muhammed ve dört halifenin adları yazılıdır (Erdemir, 1999: 60).

Kubbede sırlı tuğla ve patlıcan moru çinilerin istifıyla iç içe altı kollu yıldızların yanı sıra, baklava ve ok uçları oluşturulmuştur. Bir sıra tuğlanın arasına bir sıra mor çini şerit yerleştirilmiş, tuğla derzleri ise firuze renklerle biçimlenmiştir. Kubbenin tepe noktasında kufi yazı ile “Allah, Muhammed” ve dört halifenin isimleri yazılmıştır (Çaycı, 2008: 41).

Görülebileceği üzere Eşrefoğlu Camisinin mihrabönü kubbesindeki motifler; “altı kollu yıldız”, “on iki kollu yıldız”, “baklava dilimi” veya “ok ucu” olarak isimlendirilmiştir. Mimari bezemede belli bir yeri olan bu motif isimlendirmelerinin Türk kültür tarihinin derinliklerinde başka bir damgayı, ideogramı hatta bir harfi karşılmasına sosyolinguistik ve sosyokültürel açıdan bakmak istiyoruz.

2. (⌘) “eb / be” İdeogramı Motif Olarak Kullanılmış Olabilir

2.1. (⌘) “eb / be” İdeogramı veya Harfi

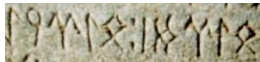

Türkler yazıyı kullanan en eski milletlerden biridir. Kesintisiz olarak sekizinci yüzyıldan beri yazılı metinleri bulunmaktadır. Bu yazılı metinlerde bugüne gelinceye kadar farklı alfabeler kullanılmışlardır. Bu alfabelerin en geniş ölçüde kullanılmış olanları başta Köktürk, Uygur, Arap, Latin ve Slav alfabeleri olmakla birlikte; Soğd, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Grek, Ermeni, İbrani vb. alfabeleri de kullanılmıştır. Ancak bu alfabeler içerisinde en eski olanı ve millî kökenli olduğu gittikçe daha çok kabul edileni Köktürk alfabesidir. Köktürk alfabesinin Sami (Arami) kökenli olduğu fikrinin teorisyeni olan Thomsen bile bazı harflerin (yarım ay biçimindeki “ay”, ok biçimindeki “ok” ve çadır biçimindeki “eb”, yani “ev” işareti) ideografik kökenli olabileceğini ileri sürmekten kendini alamamıştır. Bunlara insan biçimindeki “er” ile bir tepelikteki iki ot biçimindeki “ot” hece işaretini de ekleyebiliriz (Tekin, 1997: 24).

Köktürk yazısının kökeni üzerinde ileri sürülmüş fikirleri eleştirel bir bakış açısı ile değerlendiren Ercilasun (2016), bunlardan hareketle Köktürk harflerinin kelime, kavram veya bazı adetlerle ilgili olduğunu, henüz açıklanamayan bazı harflerin de bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ercilasun'un (2016) o güne kadar araştırmacıların harf ile harfin işaret ettiği nesne veya kavram arasındaki benzerliğe dikkat çektiği ideogramları şöyle gösterebiliriz (s. 353-362):

↓ ok (uk,ko,ku) “ok”	D ya (ay) “yay, yarım ay”
⌘ eb (be) “ev, göçebe çadırı, oba”	Υ er “er, kişi”
Υ el “el, insan eli”	× ed “mülkiyet bildiren Türk damgası”
l es “süngü”	∩ as (sa) “asmak, saç”
⌘ at (ta) “at, dağ”	ϣ ag “ağ, balık ağı”
⌘ en “inmek (enmek)”	ϣ eg “eğmek”
⊙ nt “ant, yemin kadehi”	Υ iç “nesne içinde girmiş nesne” vb.

Araştırmacıların resim harf ilişkisi için en çok öne çıkardığı harflerin içinde “eb” (⌘) harfi bulunmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi alfabenin Sami (Arami) kökenli olduğunu kabul eden Thomsen bile bu harfin ideogram kökenli olabileceğini belirtmiştir.

Aşağıda hem (⌘) “eb” harfine dikkat çekilmesi hem de alfabeye ilgili kısmen ideografik köken kıyaslaması yapılması bakımından, Köl Tigin Yazıtı'nın güney yüzünün ve Bilge Kağan Yazıtı'nın kuzey yüzünün fotoğraflarından (Alyılmaz, 2005: 27, 124) seçilerek alınmış, (⌘) harfi ile başlayan orijinal kelime örnekleri okunuşları ve anlamları alt alta gelecek şekilde -sağdan sola doğru- verilmiştir:

		
KilGeB	EYİRİB:SiMRİB	:ATUT Li:ÜGÑeB
kilgeb “kilyeb”	eyirib : simrib “eyenüg:şimrev”	: atut li :üğñeb “karatut li îdebe”

2.2. Bir Simgenin Harf, İdeogram, Motif veya Damga Olması

Türk kültür ve uygarlığının en değerli hazinelerinden birini oluşturan damgalar Türk boylarının yaşadıkları her yerde ve her dönemde anıtlarda, yazıtlarda, dikili taşlarda, kayalarda, süs ve kullanım eşyalarında âdeta kültürel kimliğin ifadesi, sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Damgalar, Türk yaşayış ve inanışının ürünü olan kaya üstü tasvirlerin, resimlerin ve çizimlerin geliştirilip stilize edilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Önceleri özel ve ritüel

amaçlı kullanılan damgalar, sonraları farklı anlam ve görev yüklenerek (Kök)türk harflerine de kaynaklık etmiştir. Damgalar, Türk alfabesinin ve yazısının ortaya çıkmasından, gelişip yaygınlaşmasından sonra da, Türk yaşayış ve inanışının en belirgin ve en karakteristik ögesi olarak varlığını sürdürme gelmiştir (Alyılmaz, 2007: 49).

Gülensoy (1989), resimden yazıya geçişi altı devrede göstermiştir. 1. devre “resim”, 2. devre “piktograf” (eski Mısırlılarınki gibi harf yerine resim kullanan yazıda tek işaret), 3. devre “piktogram” (basitleştirilmiş resim), 4. devre “ideogram” (yazıda kelimenin harfleri gösterilmeden doğrudan doğruya fikri ifade eden işaret), 5. devre “phonogram” (bir harf veya hece veya sesi gösteren işaret), 6. devre “harf” (dildeki bir sesi gösteren ve alfabeyi meydana getiren işaretlerden her biri). Gülensoy (1989), Türk damgalarının 4. devrede yani piktograph ile piktogram arasındaki devrede “ideogram”da doğmuş olabileceğini belirtir (s. 14).

Moğolistan’ın Bulgan Aymag bölgesinde yer alan Şiveet-Ulaan’da bulunan II. Köktürk Kağanlığı’nın (682-744) kurucusu Kutluğ İlderis Kağan (682-691) Dönemi’ne ait olduğu kuvvetle muhtemel olan “Şiveet-Ulaan” anıtsal kültürel külliyesindeki yaklaşık elli adet damganın bir arada betimlendiği damgalı taş anıtı, damga ile harf arasındaki benzerliği veya geçişkenliği göstermesi açısından ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular karşılaştırılarak Şiveet-Ulaan damgalarının Köktürk Kağanlığı Dönemi’ndeki Aşina, Aşida, Basmıl, Bugu, Ediz, Hazar, Karluk, Kay, Kırgız, Kitan (Kara Hitay), Kun, Oğuz (Bayandur, Eymür, İğdir, Yazır), Sır (Kıpçak), Tarduş, Tongra, Türgeş, Uygur, Yağlakar vs. gibi nüfuzlu Türk boylarına ait olduğu anlaşılmıştır (Kıdırali-Babayar, 2015: 53). (Foto 1: Kıdırali-Babayar, 2015: 7)

Foto 1: Şiveet-Ulaan Damgalı Taş Anıtı

Kıdırali-Babayar'ın (2015) çalışmasında tespit edilmiş olan bu damgaların arasında “Kırgız damgası” (s. 31), Türgeş Damgası, Aşida damgası (s. 40), Hazar damgası (s. 42), Avşar damgası (s. 43), Eymür damgası (s. 46) ve Yazır damgası (s. 47) işaretleri Köktürk harflerine benzerliği bakımından ilgi çekicidir. Bu damgalar bazı Köktürk harfli metinlerin bulunduğu yazıtlarda tespit edilmiştir. Mesela: Birçok Köktürkçe metnin bulunduğu Tepsey kayasında “Yağlakar”, “Kırgız”, ve “Tonga / Bugu” damgaları bulunması gibi (s. 51); yine Köktürk harfli Taryat-Terhin, Şine-Uşu, Tes, Şahaar ve Gurvan-Mandal yazıtlarının çeşitli yerlerinde (s. 29) de damgalar tespit edilmiştir. Hatta Yazır damgasının benzeri Güney Sibirya'daki Köktürkçe yazıtlarda görülmektedir (s. 47). Damgaların Köktürk harfleri ile benzerliği bazı araştırmacıları damgaları harf gibi görüp metin olarak okumaya sevk etmiştir. Ramstedt “*qağan uyğur ärdim*” şeklinde, Aalto ise “*andayar qı...*” şeklinde okuma denemelerinde (s. 8) bulunmuşlardır.

Şiveet-Ulaan dağındaki damgalı taştaki damgaların bir kısmının bu taşla yakın dönemde dikilmiş yazıtlarda kullanılmış olması örneği, bu işaretlerin “ideogram” aşamasında donuklaşmış olan şekillerinin yanı sıra, harf devresine geçmiş şekillerinin de olduğuna işaret etmektedir. Damgaların kullanıldığı çok çeşitli yerlerden hareketle baktığımızda, aynı işaretlerin en azından bir kısmının motifleşerek kullanım alanını genişlettiği görülmektedir.

Moğolistan'da I. Köktürk Dönemi'ne ait Öngöt mezar külliyesinde de **λ**, **Υ** (iç / ç) sesinin karşılığı olarak kullanılan harf / damga ile **⚡** (eb) harf damgası ve Teke damgası tespit edilmiş ve bunların desen olarak halılarda kullanımına, mağara duvarında resmedilmesine, (Karakeçili) aşiret damgası olarak veya mimaride motif olarak kullanılmasına birçok örnek verilebilmektedir. Bu bağlamda **⚡** (eb) ideogramının Timur'un hanımı için yapılan ve 1404 yılında tamamlanan Bibi Hatun Camisi'nde kullanıldığı da tespit edilmiştir (Mert, 2008: 5, 14-17):

⚡ (eb) motifi, Bibi Hatun Camisi'nin dış duvarında alt ve üst şerit hâlinde alt sıra ters üst sıra düz olmak üzere, boydan boya devam etmektedir. Bu iki şerit arasındaki işleme de yine Köktürk harflerinden “kalın sıra d” (**ᠳ**) harfini yansıtmaktadır.

Foto 2: Bibi Hatun Camisi (<http://www.yeryuzundebirkacadam.com/index.php/2017/01/16/semerkant/>)

Bu motifin bir bölgeye has olmayıp geniş bir coğrafyada kullanıldığını, başka eserlerdeki kullanımından da anlamaktayız. Akkoyunlu Uzun Hasan'ın 1473 yılında Otlukbeli savaşında ölen oğlu Zeynel Bey için Hasankent'te yaptırdığı türbenin kubbe kasnağında da aynı motifi görmekteyiz.

Foto 3: Zeynel Bey Türbesi (<http://www.turizmhaberleri.com/koseyazisi.asp?ID=2658>)

2.3. Anadolu'da Türk Damgalarının Görüldüğü Yerler

Sebebi ne olursa olsun, anlamı bilinsin veya bilinmesin Türk damgaları, ideogramları Anadolu'nun pek çok şehrinde ve insan hayatını ilgilendiren hemen hemen her alanda halılara, kilimlere, keçelere, mezar taşlarına, mimari eserlere, kullanım eşyalarına işlenmiş olarak karşımıza çıkmaktadır (Gülensoy, 1989: 19). Görüleceği üzere damgalar bir sanat eseri

olmaktan öte, her biri bir duygunun, sosyokültürel hayatın, başka bir ifadeyle sosyal yapıların dile getirdiği yazılı anlatılar, yazılı tarihî vesikalar hükmündedir (Aksoy, 2011: 71).

Ağrı, Ardahan, Artvin, Aydın, Batman, Bayburt, Bilecik, Bitlis, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Gümüşhane, Hakkâri, Iğdır, İzmir, Kars, Kırşehir, Konya, Mardin, Niğde, Ordu, Rize, Siirt, Sivas, Trabzon, Tunceli, Urfa, Van... illerinde bulunan bengü taşlar (yazılı, dikili ve damgalı taşlar), petroglifler (kaya üstü tasvirler, mağara resimleri), heykeller (koç, koyun, ve at şeklindeki mezar taşları), balballar, mezarlar, kurganlar, höyükler, kaleler ve ibadet yerleri (dağ üstü ziyaretgâhları / oboolar), süs ve kullanım eşyaları (halılar, kilimler, eğerler, bıçaklar, kamalar, seramik kablaklar...), giysiler... (Alyılmaz, 2007: 31) bu bağı yansıtan vesikalardır.

Oğuz damgalarının ve Köktürk harflerinin el sanatlarımızdaki izlerini araştıran Görgünay (2002), on üçüncü ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında dokunmuş ve günümüze kadar gelmiş; Yomud, Ogurcalı, Salur Türkmenleri ile Karakalpak halılarında ve Türkiye’de eski ve yeni halı, kilim, cecim, zili gibi dokumalarda bu harflere benzer yapıların işlendiğini fotoğraflarla tespit etme yoluna gitmiştir. Görgünay’ın (2002) tespitlerine göre (s. 107), Köktürk harflerinden “z” (𐰇) harfi, “l” (𐰆) harfi, “ç” (𐰄) harfi, “iç” (𐰅) harfi, “k” (𐰋) harfi, “b” (𐰌) harfi, “t” (𐰏) harfi ve “r” (𐰑) harfini yansıtan onlarca örnek bulunmaktadır.

3. Damgaların Mimariye Yansıması ve “eb” (𐰇) İdeogramı

Daha çok süsleme ögesi “desen” olarak kullanım alanı bir hayli geniş olan damgaların, mimaride “motif” olarak veya anlamlı ifade yansıtıcısı “ideogram” olarak kullanımı fazla dikkat çekici olmamıştır. Hâlbuki bu gözle bakıldığında en az desen kullanımı kadar motif kullanımının da toplumsal şuur altı yansımalarında varlığı görülebilecektir.

Kelime veya söyleyiş benzerlikleri nasıl bir dilin yayılma alanlarını belirlemede bir ölçüt olarak kullanılabilirse, kültürel öğelerin de farklı coğrafyalarda görülmesinden bir benzerliği veya ortaklığı tespit etmek mümkün olmaktadır. Bu bazen bir motif, bir desen bazen de bir mimari şekil olarak görülebilir. Her toplum kültürel ortaklığı bulunduğu bir ögeye genellikle kendi damgasını veya rengini katmayı ihmal etmemektedir. Cami içi tezyininde de kimliği yansıtıcı bazı özelliklerin kullanılması tabii bir beklenti olarak görülmelidir.

3.1. Eb (𐰇) İdeogramının Dinî Mimaride Görülmesi ve Eşrefoğlu Camisi

Yukarıda resmini verdiğimiz Bibi Hatun Camisi’nin duvarında görülen “eb” (𐰇) motifi, Beyşehir Eşrefoğlu Camisi’nde de vardır. Eşrefoğlu Camisi’nin mihrabönü kubbesindeki süslemelerdeki bu motife “ok ucu”, “altı kollu yıldız” veya “baklava dilimi” gibi bazı

isimlendirmeler yakıştırılmış ise de motifin “eb” (⌘) olduğu açıkça görülmektedir. Mihrabönü kubbesinin en dış halkasında on iki adet ve en iç halkasında altı adet olmak “eb” (⌘) motifi müstakil olarak işlenmiştir. (Foto 4):

Foto 4: Eşrefoğlu Camisi Kubbesi ve kubbe motifi¹

“eb” (⌘) motifinin bu bağlantısız şekillerinin yanı sıra, birbirine bağlantılı şekilde hem kubbe içine doğru hem de kubbe dışına doğru iki farklı yönde girift bir bezeme örneği oluşturduğu da görülmektedir. (Foto 5: Efe, 2012: 94):

Foto 5: Eşrefoğlu Camisi Kubbesi

Afyonkarahisar ilinin Çay ilçesinde bulunan Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait olan ve halk arasında “Taş Camisi” olarak da bilinen Çay Medresesi'nin kubbesinde de (Şahinoğlu, 1977: 49) Eşrefoğlu Camisinin kubbe bezemelerinin prototipi diyebileceğimiz bir bezeme yapılmıştır. Gıyaseddin III. Keyhüsrev Dönemi ümerasından Ebu'l-Mücahid Yusuf bin Yakub tarafından H 677 (M 1278-1279) yılında mimar Ogulbek bin Muhammed'e yaptırılmış olan Çay

¹ Buradaki resim ve motif çizimi için SÜ Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü öğretim elemanı Dr. Şükrü Dursun'a teşekkür ederiz.

Medresesi (Altun, 1993: 239), Eşrefoğlu Camisi ile (M 1299) hemen hemen aynı tarihlerde yaptırılmış olup, aynı mimarın elinden değilse bile, aynı anlayıştaki bir başka mimarın elinden çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Taş Medresenin de kubbesinde “eb” (𐰇) motifinin işlendiği görülmektedir (Foto 6: Şahinoğlu, 1977: Resim 63):

Foto 6: Çay Medresesi / Taş Camisi

4. “eb” (𐰇) Harfinin Köktürk Harfli Metinlerde Kullanılışı

“(𐰇) “eb” motifi veya daha eski hâliyle (𐰇) “eb” ideogramı veya Köktürk harfi dinî muhtevalı mimaride kullanılmış olabilir mi?” sorusunun cevabı önce (𐰇) “eb” kelimesinde, daha sonra ise (𐰇) “eb” harfi ile başlayan başka kelimelerde aranmalıdır.

(𐰇) “eb” kelimesi, Köktürk harfli yazıtlarda “çadır, konut, karargâh” gibi anlamlarda sıkça kullanılmıştır. User’in (2010) tespitlerine göre kelime; Köl Tigin, Bilge Kagan, Tonyukuk, Köl İç Çor, Şine Us ve Ongi yazıtlarında yirmi kez geçmektedir (s. 242). User’in (2010) Köktürk harfli yazıtların söz varlığını incelediği eserinde (𐰇) “eb” harfi ile başlayan kelimelerin dikkat çekici bir yönü de, bu kelimelerin olumsuz anlam ifade etmeyip, olumlu anlamlar ifade etmeleridir: *bedük* “büyük” (s. 179), *beg* “bey” (s. 255), *beḡü* “ebedi, sonsuz” (s. 177), *bir* “bir, tek” (s. 326), *beḡi* “memnuniyet, huzur” (s. 327), *bitig* “yazı, yazıt” (s. 244), *bilig* “bilgi, hikmet, akıl, zihin” (s. 326), *bilge* “bilge” (174), *birle* “ile, birlikte” (s. 272), *böri* “kurt” (s. 220), *böke* “güçlü” (s. 172) vb.

“eb” kelimesinin dinî bir anlam kazanması, özellikle İslami dönemdeki Kuran tercümelerinde tespit edilmektedir. Karahanlı, Harezmi ve Eski Anadolu sahalarında yapılmış olan Kuran tercümelerinde eb > ew > ev imlaları ile tespit edilen kelime “1. Ev, mesken 2. Tanrı

evi, Kâbe 3. Çadır 4. Kovan 5. Mescit” anlamlarını karşılamaktadır. Görüleceği üzere kelime anlam genişlemesine uğrayarak, dinî içerikli olarak “Kâbe, Tanrı evi, mescit” anlamlarını da ifade etmektedir. Kelimeye yüklenen bu anlamları, kelime gruplarında daha da net görebilmekteyiz: *âw boğunu* “ehl-i beyt, Hz. Muhammed’in ev halkı, aile”, *âw içisi* “Kâbe’nin Rabbi”, *âw orunu* “Kâbe’nin yeri”, *âw üskindä* “Beytullah’ın yanı”, *âwkä uğra-* “Kâbe’yi dolaşmak, Kâbe’yi tavaf etmek” vb. (Ünlü, 2012: 247-248).

“eb / ew” kelimesinin “Tanrı evi, Kâbe, Beytullah, cami, mescit” anlamlarını ilk İslami dönemden itibaren kazandığı görülmektedir. Bu dönem Köktürk harflerinin tamamen unutulmadığı bir zaman diliminin sonlarına denk gelmektedir. İnsanların zihninde “ev” kelimesi ile “beyt”, “beytullah” kelimeleri arasında bir denklik kurulduğu düşünülmelidir. Aynı zamanda daha önceden var olan “eb” = (⚡) denkliğinin, yani (⚡) ideogramının da zihinlerden kaybolmadığı da düşünülmelidir. Yeni terminoloji olan “beyt” kelimesi ve onun ifade ettiği anlamlar, Türkçe “eb > ev” kelimesi ile karşılanma yoluna gidilmiş, (⚡) “eb” ideogramının bu anlamlara yaptığı göndermeler de onun Türk cami mimarisinde bezeme unsuru olarak kısmen şuurulu biçimde kullanılmasını beraberinde getirmiş olmalı.

Sonuç

Biçimler, anlatımlar, eylemler ya da olaylar bizim için bir mana taşıyorsa anlamsız yani gereksiz, bir mana taşıyorsa anlamlı yani önemli sayılırlar. Dil, müzik, resim, moda, mimarlık vb. kültürel olgu vasıtası olarak kullanılmışlardır. Dile göre mimarlık somutlayıcı bir karaktere sahip olup, mimar isterse toplumda mevcut olan ya da mimarlık tarihi boyunca üretilmiş şifrelere başvurarak anlam yaratabilir; bu şifreler kapsamında belli anlamlar belli biçimlerle çoktan ilişkilendirilmişlerdir (Fischer, 2015: 45, 96, 97). Kuban’ın (2014) belirttiği gibi, Anadolu Türk tarihinde ve sanatında, İslam tarihinin ve Türk tarihinin geçmişinin, çok eski ve unutulmuş ilişkilerin izleri –hatta biz bugün saptamamış olsak bile- vardır. “Süleymaniye kubbesinde Hun çadırını görmek şeklinde bir basit şemaya indirgememekle birlikte Timur’un çadırlı ordugâhındaki büyük otağla Selimiye arasında da yapısı belki kolay tanımlanamayacak bazı ilişkiler olabileceğini kabul ederek Türk sanatının evrelerine eğilmek gerekir.” (s. 11, 13). Kuban’ın yukarıda bahsettiği ilişkiyi, “eb” (⚡) ideogramının veya motifinin kullanıldığı yerler açısından da kurmak mümkündür.

Eşrefoğlu Camisinin mihrabönü kubbesinde işlenmiş olan “eb” (⚡) ideogramı; “ev” kelimesinin İslami inanış çerçevesinde kazandığı “Tanrı evi, cami” anlamları ile bunların terminolojik Arapça karşılıkları olan “beyt, Beytullah” kelimelerine işaret etmiş olmasının yanı sıra, yine İslami kültür çerçevesinde “bir” (bir, tek), “beḡü” (ebedi, sonsuz), “beḡi”

(memnuniyet, huzur) gibi kelimelerinin ve hatta caminin banisi Eşrefoğlu Seyfeddin Halil Süleyman Beyi çağrıştırma noktasında “beg” (bey) kelimesinin anlamlarına da göndermelerde bulunmuş olabilir.

“eb” (ⲉ) motifi sadece Beyşehir Eşrefoğlu Camisi’nde (1299) görülen bir motif olmayıp, bu cami ile yakın tarihlerde yapılmış olan Çay Camisi’nde (1278-79), Hasankeyf’teki Zeynel Bey Türbesi’nde (öl. 1473) ve Semerkant’taki Bibi Hatun Camisi’nde (1404) bezeme unsuru olarak kullanılmıştır. Bu yapıların hepsi de dinî mimari örnekleri olup farklı coğrafyalarda ve farklı devletlerde de olsa, ortak bir Türk İslam anlayışının estetik yönünü ve tarihî köken birliğini göstermesi açısından son derece önemlidir.

Köktürk alfabesindeki “eb” (ⲉ) harfi, alfabetik bir özellik kazandıktan sonra da ideogram olarak kullanılmıştır. Bu ideogram özelliği, bilhassa dinî yapılarda ideogram-motif arası bir geçişken bağlamda kendisini muhafaza etmiştir.

Eşrefoğlu Camisi’nin mihrabönü kubbesinde görülen “eb” (ⲉ) bezemesini, alanla ilgili araştırmacıların dile getirdikleri şekliyle “ok ucu”, “çok kollu yıldız” vb. ifadelerle adlandırmak yerine, temeli eski Türklere kadar giden damga, ideogram, harf ve motiflerde aranması gereken çok eski bir millî kültür ögesi olarak ele alıp, kullanıldığı yere göre “eb” (ⲉ) ideogramı, “eb” (ⲉ) motifi, “eb” (ⲉ) deseni gibi adlarla adlandırmak yerinde olur. Bu bezemenin, “eb” (ⲉ) yani “ev” kelimesi ve onun ilgili olduğu anlam alanlarına yönelik olarak kullanılmış olması da bunu göstermektedir.

Kaynaklar

- AKSOY, M. (2011). Kaya Resimlerinden Alfabeye Avrasya’da Türk Damgaları. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 300, 70-76.
- ALTUN, A. (1993). Çay Medresesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, 239.
- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Kitap Yayın Dağıtım.
- ALYILMAZ, C. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara: Karam Yayıncılık.
- ÇAYCI, A. (2008). *Eşrefoğlu Beyliği Dönemi Mimari Eserleri*. Ankara: TTK Yayınları.
- EFE, İ. (2012). *Eşrefoğlu Camii ve Külliyesi Beyşehir*. Konya: Dokuz Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- ERDEMİR, Y. (1999). *Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi*. Konya: Beyşehir Vakfı Yayınları.
- FISCHER, G. (2015). *Mimarlık ve Dil*. (çev. Fatma Erkman Akerson). İstanbul: Daimon Yayınları.
- GÖRGÜNAY, N. (2002). *Oğuz Damgaları ve Köktürk harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- GÜLENSOY, T. (1989). *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*. İstanbul: TDAV Yayınları.
- KIDIRALİ, D. ve BABAYAR, G. (2015). *Türk Bengü Taşı: Şiveet-Ulaan Damgalı Anıtı*. Astana: Gılım Yayınevi.
- KUBAN, D. (2014). *Batiya Göçün Sanatsal Evreleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- MERÇİL, E. (1991). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK Basımevi.
- MERT, O. (2008). Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliyyede Bulunan Damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 36, 281-305.
- SÖZEN, M. ve TANYELİ, U. (2015). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ŞAHİNOĞLU, M. (1977). *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazının Dekoratif Eleman Olarak Kullanılışı*. İstanbul: Türk Eğitim Vakfı Yayınları.
- TEKİN, T. (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- USER, H. Ş. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1984). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: TTK Basımevi.
- ÜNLÜ, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleeri Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- <http://www.turizmhaberleri.com/koseyazisi.asp?ID=2658>. (Resim kayıt tarihi 07.07.2014), 13.05.2017.
- <http://www.yeryuzundebirkacadim.com/index.php/2017/01/16/semerkant/> . 12.05.2017.